

Inhoud

L.S. – <i>brief aan de lezer</i>	9
1 Requiem – <i>brief aan Harry Mulisch</i>	15
2 De som komt uit op ‘ja’ – <i>brief aan Clare Lennart</i>	40
3 Het lanceerplatform naar God – <i>brief aan Rainer Maria Rilke</i>	62
4 De boomheid van de boom – <i>brief aan Paul Cézanne</i>	85
5 Een plek om te landen – <i>brief aan Friedrich Hölderlin</i>	105
6 Niet niets – <i>brief aan Stéphane Mallarmé</i>	134
7 De ruimte van het volledig leven – <i>brief aan Lucebert</i>	167
8 De spiegel – <i>brief aan Andrej Tarkovski</i>	187
9 Een goed uitgewerkte dood – <i>brief aan Gustav Mahler</i>	203
10 Gods zegen – <i>brief aan Joost Zwagerman</i>	221
De tien geadresseerden	247
Literatuur	255
Dank	261

L.S.

brief aan de lezer

Lezer,

Een korte brief vooraf. Want je staat op de rand van een waar leesavontuur. Een reis door tien brieven, tien oeuvres, tien levens. Laat ik vooropstellen dat ik je moed bewonder en je nieuwsgierigheid, want brieven, brieven aan dichters, aan dichters die ook nog eens al lang dood zijn; het lijkt het ultieme achterhoedegevecht. Dat is het ook. Het is een poging om op de valreep nog iets uit hun leven en werk mee te nemen, te bewaren. Ja. Want het lezen staat onder druk. En dan bedoel ik met name het lezen van boeken, van literatuur en poëzie. Ruim honderd jaar geleden schreef de dichter Stéphane Mallarmé nog: 'Alles in de wereld bestaat om te eindigen in een boek.' Inmiddels stellen pedagogen: 'De tijd is aangebroken om de lineaire en hiërarchische wereld van het boek te verlaten en de wereld van het net te betreden, die draait om alomtegenwoordige verbinding en nabijheid, en waarin het ontdekken van onverwachte betekenissen binnen constant bewegende contexten de belangrijkste vaardigheid is.' Ik hou zo van de eenvoud van Mallarmé. Wat die opvoeders met hun getoeter bedoelen is dat alles bestaat om te eindigen op internet. Maar op internet eindigt niets.

Boeken. Ik kom steeds meer verhalen tegen van mensen die hun leven lang met boeken hebben geleefd, en die nu niet meer weten waar ze met hun boeken naartoe moeten. Schrijver Chris van der Heijden vertelt in *Spiegelzaal van onze tijd* hoe hij van een heleboel boeken af wilde, omdat hij veel informatie makkelijker kon vinden via internet. Tot zijn verbazing ontdekte hij dat niemand zijn boeken nog wilde hebben, zodat hij ze uiteindelijk maar in de papier-container kieperde. Nadat hij dit had opgebiecht in een column, regende het boze reacties. Boekvernietiging – dat was zoiets als boekverbranding, de grootste intellectuele zonde denkbaar! Tegelijk kreeg hij bijval. Velen ervoeren zijn daad als een bevrijding.

Binnenkort is het hele probleem misschien opgelost. Grote techbedrijven zijn druk bezig om alle boeken in de wereld te digitaliseren. Overigens niet uit ideële motieven, maar om geld te verdienen. In de wereld van cookies, advertenties en betaalmuren is onze kennis van de wereld slechts content, het smeermiddel. Maar afgezien daarvan is het wel zo praktisch: alle boeken, alle informatie met een paar kliks beschikbaar. Hoeven we al die dikke boeken niet meer in huis te halen. Sterker nog: we hoeven ze niet eens meer te lezen, want met een slimme zoekmachine of chatbot vinden we in een oogwenk alles wat we willen weten. Perfect toch? Bovendien kunnen die gedigitaliseerde boeken worden voorzien van links met nóg meer informatie, uit andere boeken, interviews, brieven, en ook die kun je weer linken aan andere zaken, zoals afbeeldingen, films of muziek, en zo kun je eindeloos doorklikken en werkelijk alles vinden wat je maar wilt.

Die alomtegenwoordige verbinding en nabijheid maken

ons echter gemakzuchtig, gehaast en slordig. Zo blijkt uit de praktijk. Van der Heijden vertelt in zijn boek dat ook zijn omgang met boeken is veranderd: ‘Ik lees niet meer zoals vroeger. Ik lees anders. Sneller. Korter. Gehaaster. Ik blader meer. Ik kijk ook meer. Ik luister meer. De woordcultuur waarin ik ben opgegroeid, is vervangen door een mix van woord, beeld en geluid. (...) Radio en tv hebben dit proces in gang gezet, internet versnelde de ontwikkeling. En dit is nog maar het begin. (...) Verdwenen is mijn stille wereld van letters, woorden, teksten. Verdwenen ons heelal van papier.’

Ik zal bekennen dat ik die haast en dat geblader wel herken. Het gebeurt me maar al te vaak. Alle informatie is of lijkt voortdurend bereikbaar. Door de voortdurende verbinding wordt het maken van keuzes lastiger, maar ook minder noodzakelijk. Nemen we het dan nog wel tot ons? Zonder bezinsel, zonder een persoonlijke keuze ontstaat er ook geen identiteit. Ik zou willen schrijven: geen ziel, maar dan loop ik wel erg op de zaken vooruit. Op de langere termijn hebben die gemakzucht en slordigheid ook nog eens grote, blijvende gevolgen. Door de overvloedige afleiding en het voortdurende doorklikken oefenen wij digitale lezers ons vermogen tot ‘diep lezen’ steeds minder, aldus Nicholas Carr in zijn boek *Het ondiepe*. Door de permanente versnippering kunnen we ons steeds minder goed concentreren op één ding, ons steeds minder verdiepen in een tekst of in een boek en uiteindelijk ook niet meer in onszelf en de ander. Door de neuroplasticiteit, het aanpassingsvermogen van onze hersenen, verdwijnen deze vaardigheden op den duur uit ons systeem. Zijn we ze kwijt. Er verdwijnt dus veel meer dan alleen een heelal van papier.

Veelzeggend genoeg heeft Van der Heijden zijn ervaringen weer opgeschreven in een boek. Een verontrustend boek. Toch denk ik dat hij te snel over de meest elementaire functie, over de kracht, over – laat ik het maar opschrijven – de magie van de taal en met name van het geschreven woord heen is gestapt. Dat heelal van papier is niet zomaar weg. Daarom ben ik aan deze reeks brieven begonnen. Brieven waarin ik het opneem voor het lezen. Voor het lezen als avontuur. Het lezen als deel van ons leven. Want lezen is net als het leven zelf een volkomen subjectief gebeuren: onzeker, zoekend, emotioneel, beweeglijk, complex. Verwarrend soms, en vol tegenstrijdigheden. Verwacht hier dan ook geen wetenschappelijke analyses, geen sluitende interpretaties, maar eerder persoonlijke belevenissen, zoals iedere lezer die heeft. Ik zal vertellen hoe en waarom ik werd geraakt door de godzoekende gedichten van Rilke, de levensomhelzende boeken van Clare Lennart en de stem van Lucebert, oorlog inclusief. Hoe hun werken verweven raakten met mijn leven, met mijn verhaal. Hoe ik Harry Mulisch geen hand gaf en hoe Mahler op de trein stapte. Ja, het gaat over meer dan alleen literatuur. Ik schrijf ook aan Cézanne en Tarkovski, over hoe hun kijken met mij mee kijkt, en omgekeerd. Ik zal vertellen waarom ik van Hölderlin hou, waarom Mallarmé níet de dichter van het Niets is en tot slot hoe ik nog altijd rouw om Joost Zwagerman.

Voor alle duidelijkheid: mijn keuze is geen waardeoordeel, geen canon; dit zijn gewoon mijn dichters, schrijvers, kunstenaars. Ze zijn in de loop van mijn leven steeds meer bij mij gaan horen, met hen kan ik lezen en schrijven. Ze zijn er misschien niet meer, maar voor mij zijn ze er nog steeds.

Niet zozeer in een fysieke hemel, als wel in een hier en nu waarin alles wat is geweest blijft meestromen. De vluchtige verspreiding van de geest reikt verder dan wij denken kunnen. Ik besef dat ik op deze manier de doden in zekere zin naar mijn hand zet, maar dat is juist het bijzondere, het spannende van lezen: het zal altijd een samenspraak zijn, een ontmoeting. In zijn laatste essaybundel *De stilte van het licht* citeert Zwagerman Willem Jan Otten. Zwagerman schrijft: 'In ieder kunstwerk resoneert volgens Otten de ziel van de maker. Maar ook bevindt zich in dat kunstwerk "de ziel van degene die ervan houdt" aldus Otten.' Zo is het. Verderop voegt Zwagerman nog toe: 'Schrijven over kunst is in mijn beleving als het uitwisselen van intimiteiten met die kunst.' Juist. Daarom de briefvorm.

Als je écht leest, ben je betrokken. Ik heb de geadresseerden dan ook niet zomaar gekozen. Ik schrijf ze aan omdat ze me geraakt hebben, me elke keer weer raken. Omdat ze een lichtzijde hebben, een lichtzijde die meer en meer veronachtzaamd wordt. Mijn tiental laat de schittering van het leven zien. Ja, ik betreed hier de regionen van mystiek en religie, van eeuwigheid en God. Niet bang zijn. Er komt niks bovennatuurlijks bij kijken. Door de schittering, de schoonheid, raken we intens verbonden met het leven zelf, met het hier en nu, met wat ik in deze brieven zal noemen: de stroom. Iedereen kent zulke momenten van intense verbondenheid. Van ontvankelijkheid en diepe vrede. Als kind, als puber, in de liefde, de natuur, bij muziek of poëzie. Tijdens een meditatie of zomaar op een middag op de fiets op weg naar huis. Op zulke momenten stroomt de eeuwigheid in alle klaarte door ons heen. Mijn schrijvers lukt het om iets van die stroom mee te nemen, weer te geven

of desnoods de weg erheen te wijzen. Precies daarom zijn ze bij me gaan horen.

Ik heb niks tegen internet. Laat al die informatie maar stromen. Handig. Het is echter aan ons om er iets mee te doen. Wij geven betekenis, wij hebben bewustzijn, misschien zelfs een visie. Wij hebben een ziel. Want wij weten dat we leven. En sterven. Daarom is het boek nog altijd het meest geëigende instrument om ons ergens echt in te verdiepen. Omdat het boek, met name het literaire boek, draait om taal. Taal die verdichting brengt, concentratie, samenhang. Taal die tast, zoekt, taal die voelbaar kan maken, erfahrbaar, eigen. Taal waarmee we op zoek kunnen gaan naar de nuances van onszelf, van onze ervaringen, van de ander en de hele wereld. En omdat het boek uiteindelijk dichtslaat. Ik begin stilaan het vermoeden te krijgen dat ik het eeuwige leven niet heb, maar ik weet ook dat de eeuwigheid vaak genoeg door me heen stroomt. Die stroom zie ik weerspiegeld in deze tien oeuvres en dat wil ik graag doorgeven in mijn heelal van papier.

I

Requiem

brief aan Harry Mulisch

Beste Harry,

Lang genoeg heb ik aan mijn leven gesnuffeld, alsook aan jouw werk, om te weten: het is vandaag, Zaterdag. Op een zaterdag ben ik geboren, besef ik, wanneer ik het Centraal Station uit loop en de hemel aanschouw. Grote wolkenformaties drijven over, oer-Hollands en waterkoud. Weer, zoals in zoveel van je boeken. Vrolijk komt de stad eronder aangewaaid, met zijn geuren en geluiden, met trams die schuren door de rails, toeristen op zoek naar hun rondvaartboten, al die hordes mensen die van niets weten. Ze weten niets van vandaag. Zodra ik het stationsplein oversteek, heb ik het gevoel dat ik één van je boeken binnenloop. Zou dit dan je allerlaatste boek zijn? Welnee, wat een dramatische onzin. We zullen weleens zien wie hier de baas is. Het allerlaatste boek bestaat niet. Hooguit wacht het, geduldig, tussen al onze boeken of het nu eindelijk een keer aan de beurt is, maar steeds komt er weer iets tussen: een volgend boek. Dus hier wandel ik, doodeenvoudig door de straten van Amsterdam, en neem je mee een volgend boek in. Ik verheug me. Het zal mijn boek zijn, maar vandaag mag het jouw stijl ademen, jouw signatuur dragen, het zal al je boeken weerspiegelen.

Het is precies zo'n zaterdag dat ik met tranen in mijn ogen het boek dat ik zojuist gelezen heb, dichtsla. En met dat dichtslaan besef dat het besluit genomen is: ik word schrijver. Eigenlijk was het niet eens een besluit. Eerder een wetenschap, volkomen in lijn met al mijn puberale woelingen van dat moment. Want ik werd natuurlijk geen schrijver, ik was het al. Niet voor niets was ik uitgekomen bij dit boek in mijn handen. Het was mij toegefallen.

'Ja, Koen, daar zitten we weer...' Mijn leraar Nederlands zuchtte eens diep met mijn opstel in zijn handen. 'Je hebt opnieuw een verhaal geschreven vol vliegende vaart, maar ik kan het niet meer volgen. De vorige keer heb ik dat door de vingers gezien, maar nu heb ik toch besloten je een twee te geven.' Grote beroering in de klas. Geschuif met stoelen, geroezemoes en al snel kwam van diverse kanten de eis: 'Voorlezen! Voorlezen!'

'Nou ja, dat wil ik best doen.'

Met zijn harde, hoekige stem las hij mijn opstel van bijna twee kantjes voor. Van de inhoud herinner ik me weinig meer. Geïnspireerd door de magisch realisten die we van de leraar zelf voorgeschoteld hadden gekregen, had ik de werkelijkheid uit elkaar gehaald en op een andere manier weer in elkaar gezet. Alleen kon het volgens mij allemaal wel wat sneller en scherper. Een bonte beeldenstoet was het gevolg. Duister. Hallucinant. En doorspekt met de onvermijdelijke songteksten uit de symfonische rockmuziek. Ik herinner me slechts een scène in een trein. De conducteur kwam om een kaartje. De hoofdpersoon, verbaasd, vroeg waar de trein eigenlijk heen ging. Waarop de conducteur boos uitvoer: 'Hoe moet ik dat weten? Het is jouw trein!' Kafka – hadden we onlangs bij Duits gehad.

Zijns ondanks had de leraar mijn verhaal heel mooi voorgelezen. Toen hij klaar was en het A4'tje liet zakken, bleef het doodstil in de klas. Ik zag tranen in de ogen van Iris. Ten slotte nam de leraar zelf maar weer het woord.

'Ja, nou ja... Nu ik het nog eens lees, zie ik er alweer meer in. Maar...'

Een storm van verontwaardiging brak los. Diverse klasgenoten namen het voor mij op. Een helaas nooit meer terug te halen discussie over het wezen van literatuur ontstond. Over gevoel en verstand, of alles met de rede te volgen moest zijn, over constructie en ontroering. 'Maar hoe weten we of Koen de boel hier niet gewoon zit op te lichten?' riep de leraar wanhopig uit. Naast mij zat Jozef met een geweldige grijns op zijn gezicht. Tussen zijn tanden gromde hij voortdurend naar mij: 'Jij houdt je bek! Jij houdt je bek!'

Ik weet nog hoe het afliep. Alice nam het woord. Alice was blijven zitten in de vijfde, ze was een jaar ouder dan wij en gezegend met royale vrouwelijke vormen en een gezaghebbende hoeveelheid make-up. Kalm sprak zij haar oordeel uit: 'Meneer, volgens mij gaat het in de literatuur om stijl. En het opstel van Koen doet mij heel erg denken aan Harry Mulisch. En dat is toch literatuur?' Het was de eerste keer dat ik je naam hoorde: Harry Mulisch. 'Juist,' riposteerde de leraar, inmiddels met zijn rug tegen de muur. 'Daar benoem je precies mijn probleem, Alice. Ik vind Mulisch ook een schrijver die niet overal met de rede te volgen is. Ik heb daarom ook liever niet dat je hem op je literatuurlijst zet.' Dit waren letterlijk zijn woorden. Niels Stensen College, Utrecht, eind jaren zeventig. Een orkaan stak op, maar tegelijk ging de bel. Wiskunde.

Voor de volledigheid: de volgende les Nederlands werd